

A halhatatlanság helye hitelveink között.

(J. Estlin Carpenter, oxfordi tanár nyomán.)

„Ha egyszer meghalánk, *új élet vár-e ránk?*“
Ez a kérdés egy idős Jób patriarchával, sőt igen valószínű, hogy egy vagy más alakban egy idős magával az emberiséggel. Nyissuk csak ki a történelem előtti időkből fenmaradt sirokat s látni fogjuk, hogy a sir sötét magányát az ősi kegyelet és vonzalom miként óhajtotta enyhíteni ételneműek, fegyverek, ruhák, ékességek és szerszámok felhalmozásával. A kérdés ismét napirenden van; ott zsong agyunk összes redőiben, fölvetve a rejtélyek hosszú sorozatát, a melyekről a hajdankor mit sem tudott. Akármikor keletkezett is a Jób könyve, — akár a patriarchák, — vagy az újabb bírálat szerint a Plato idejében — a zsidó próféták és a görög bölcsek utjában sohasem állott annyi akadály, mint a mennyi manapság ostromolja képzeletünket. A test és lélek egymáshoz való viszonya a szervezetben, az élet jelentősége és becse az ujkori tudomány hatalmas

méretei szerint és a földgömb helye a világok rendszerében -- mindezek távol állottak tőlük és nem korlátozták őket szép reményeikben. A midőn tehát én ezt a nevezetes tételt egy rövid értekezés keretében tárgyalom, feladatom nagyságát teljesen átérzem. Azt is tudom, hogy a legjobb, a mit adhatok, fogytékos leend. — „Gondolatom szerint“ — mondá Emerson is — „azért nem igen irunk a lélek halhatatlanságáról, mivel előre tudjuk, hogy olvasóink várakozását ki nem elégíthetjük. Megeshetik, hogy éppen azt mellőzzük, a mire ők leginkább szomjuhoztak. S akkor aztán kész az elégtelenség... Vagyis, minden komoly ember hisz a halhatatlanságban és pedig jobban, mint a mennyire azt igazolni tudja.“ S valójában, ki mondhatná el, hogy ismeri az életet és annak mélyére hatolt? S ki az, a ki előnkbe tudná varázsolni a fenséges látomást? A végtelen fejlődés isteni színjátékát megírni, nekünk nem adatott.

I.

Történelmi bizonyíték.

A dolog természetével leginkább megegyezik, ha buvárkodásunkat a multban kezdjük. A mily mértékben nő vagy csökken előttünk az élet becse, ugyanolyan mértékben fog nőni vagy csökkenni ennek a hitelnek az értéke is. S minthogy távol állunk a végleges megállapodástól, czélszerű leend, ha megismerjük azoknak a vélekedését, a kik bennünket megelőztek. Számot adnak nekünk erről a világ vallásai, a melyekben az emberiség legnemesebb tapasztalatai vannak

megörökítve. Hogyha olykor szük körben mozogtak és korlátoltabb felfogásnak is helyet adtak, annyi bizonyos, hogy náluk az erkölcsi nyereség itt-ott tisztább és a nagy eszmékhez való ragaszkodás rendíthetetlen volt. Így hát joggal fordulunk első sorban az ő bizonyágtételükhöz.

Lejárt az az idő, a mikor még egyetemes sugallat alapján követelhattuk az örök életet. Tanulmányaink során kiderült, hogy ez a hit is, mint annyi más, különböző fokozatokon ment keresztül. Mikor a gyermek számolgatni kezd: egy . . . kettő . . . három . . . száz . . . megközelítőleg felidézi előttünk az ő gondolkozásmód csapongó és határozatlan képeit. Az ilyen gyermekies elme gondolatvilágába a végtelen eszméje alig férközhetett. Ez azonban mítsem von le magának a hitnek a jelentőségéből. A Tasmaniabeli ma is a kőkorszakban él, nem érthetné meg a Newton „Vezérelveit.“ S változtat-e ez valamit a mozgás törvényein? — Ha be is tudnók bizonyítani, hogy mindennemű imádás egyenesen a halottak tiszteletéből származott, a hívő lélek vajjon nem éppen oly szeretetteljesen ragaszkodnék-e továbbra is az ő mennyei Atyjához? Ilyenképpen az a meggyőződésünk is, hogy nemesebb részünk új élet után sóvárog, történelmileg visszavezethető az álmokképekre és az animismus hasonló természetű elemeire. Ámde utközben sok mindent eldobott, sokat magába olvasztott. Újabb indokokkal és várakozásokkal gazdagodott. Gondolatmenete sokkal tisztábbá lett. A magasröptű remény kiterjesztette és egészen átalakította. Ugy, hogy egy idő multán az örök lét egyszerű képét színváltozataival az erkölcsi élet árnya és fénye vonja be. Meglehet, hogy ez egyelőre csak a durva harczi bátorságból

indult ki. Később a közjóért hozott áldozat fejében külön menyországgal jutalmazták azokat az anyákat, a kik gyermek-ágyban haltak meg; ugyszintén (Mexicoban) azokat a kereskedőket, a kik utazás közben pusztultak el. Az isteni rendelések és szolgálatok pontos teljesítése már egyházas bélyeget hord magán. Érdekes volna tudni, hogy vajjon a rendkívüli bűn büntetése vagy a kiváló erény jutalmazása felé irányult e előbb a figyelem ezekben a kezdetleges vallási bölcselkedésekben. Az Exodus előtti Uj birodalom sirjain a Nilus mellett jó korán jelentkezett az a felfogás, mely szerint a jövő élet kapuja elé helyezett isteni ítélőszék dönt a lélek sorsa fölött. Ez a megtorlás tana, a melynek két ága érdemel különös figyelmet.

Az indiai bölcsélet csakhamar a magaviseletnek adta az elsőséget. Az ő árja bevándorlók naivabb gondolata szerint még lángszárnyakon szállottak az elhunytak a világosság birodalmába; később azonban ők is pontosabb elemzésre törekedtek. Ugy okoskodtak, hogy az ember mindig alkot valamit. Gondolat, szó és tett folyton szerte árad egyéniségéből. Ezek pedig nem különállóak, hanem szoros viszonyban vannak egymással és ő vele is. Más szóval, mindeniknek megvan a maga erkölcsi értéke. A külvilág eseményei lezajlanak ugyan, de van egy eszményi világ, a hol ezek fenmaradnak s napi munkája közben ki-ki gazdagítja ezeket. Ezt a felfogást formulázták is, jóval Krisztus előtt, a következő alapelvekben: „a tett (*Karma*) nem veszhet el soha“, továbbá: „születik az ember a világra, melyet alkotott.“ És a miről eleinte csak halkán suttogtak, titkon tanácskoztak, az a nemes eszme lassankint áthatotta a vallásos hit egész birodalmát. Ez a nemes eszme a tökéletes élet

rendszerének alapja lett s a nagy mindenségben kinek-kinek cselekedeteihez képest arányosan osztotta be a megillető boldogságot avagy szenvedést. Hamar rájöttek arra is, hogy az emberi jellem nem oly egyöntetű. A szép vonásokat nem egyszer elhomályosítják a bűn sötét foltjai. Az egyik magával hordozza a megérdemelt jólétet, a másik rászolgál a fájdalomra s azt el nem kerülheti. Bizonyos, hogy a világegyetem kormányzatának erkölcsi jellege van. Soha nem szunnyadó örök törvény tartja működésben. Ha már elvettük jó tetteink jutalmát, a gonoszra kerül a sor, hogy annak átkát is elhordozzuk; vagy ha letelt a bűnnek büntetése, az erény is szabadon élvezheti az ő örömeit. E szerint tehát itt nincs helye sem az örök üdvösségnek, sem az örökkétartó gyötrelmeknek. A lélek története magában foglalja a létezésnek egész sorozatát; a cselekvő egyén mindenikben felveszi a megelőző élet fonalát s érdemet vagy szégyent gyűjt a jövő számára; de minden életnek megvan a neki megfelelő erkölcsi előzménye s így helyet foglal a mult összes tényezői között. Később ezt a kulcsot a jelen élet viszonyaihoz is alkalmazták, s ezzel magyarázták földi sorsunk ezer változatát. A fejedelmi dicsőség és lealázó rabszolgaság, szegénység és gazdagság, egészség és betegség, botlás és siker -- végtelen sorozatban mind visszavezethetők a rég letűnt időkbe, legalább is annyira, a mennyire a képzelet viszont a jövőt előre bevilágítja. Az emberi élet születés előtti történetére visszapillant a jós tekintete s épp így megjövendöli a halál után következő dolgokat is. Minélfogva az egész egy szakadatlan erkölcsi lánczolatba olvad össze. Mindenki követi saját multját és egyszersmind megalapítja jövőjét is; és e két tényező

együtműködésétől függ tarka életpályánknak minden változása. Hosszú időn keresztül nem is igen volt ennél életrevalóbb és elterjedtebb alapelv. Ezen épült fel egyik nagy vallásrendszer a másik után, mint a brahmanizmus, buddhizmus s a középkori és újabb hindu vallás különféle árnyalatai. S elmondhatjuk, hogy az emberi szív égető szomját az igazságosság után ki is elégítette. E hitben egy vihartépett kebel se vádolta az eget azzal, hogy a világrend igazságtalan. Itt az istenek, emberek és állatok, angyalok és démonok, a menny és pokol számtalan sorozata s a letűnt és a jövő nemzedék — az osztó igazság örök törvénye alatt egybeforrta.

Vallási szempontból azonban volt a hindu tervezetben egy végzetes hiány. Határozott végeztelje nem volt. Folytonos hullámvásznak kitéve, bevégtetlen maradt. E szerint az a világgraszoló esemény, a mely felé az egész teremtés közelit, csak az egész világ elhamvadása lehet, a mikor is az összes külső formák elenyésznek és az erkölcsi élet megsemmisíthetetlen erői újabb fejlődés szinterére lépnek. Tűz meg nem emésztheti, árvíz el nem söpörheti a jó és rossz örök csiráit; ezek a pusztulás után, megfelelő alakot öltve, rendre újból megjelennek, hogy megkezdjék az újabb korszakot. A világ kormányzata erkölcsi jellegű ugyan, de azért itt nem vonja maga után a jónak végleges diadalát. A *perzsa theologia* ezalatt, ugyancsak a feltétlen igazságosság alapján, egészen más eredményre jutott, a midőn az Isten örökkétartó uralmát hangsúlyozta. Ahura Mazdát, a mindentudó Urat, örökre meg nem akaszthatja hatalmas ellenfele, a hazugság szelleme. Övé az ország; s ha későre is, de végül mégis csak teljesül az ő akarata. Az elhunytak lelkei,

a halál után az ítélőszék elé járulnak s nyomon követi őket egy-egy szép vagy torz alak a szerint, a milyen lefolyt életök. Itt osztják be őket, érdemük szerint, *a jó gondolat, szó és tett* paradicsomába; vagy pedig *a gonosz gondolat, szó és tett* poklába, a hol az utolsó nagy nap eljövetele előtt különféle szenvedéseket kell kiállaniok. Azután következik az általános feltámadás, a mikor a régen szétszórt rokonság újból találkozik s kész végleg egyesülni Ahura birodalmában. Ez az ünnepélyes időszak a *frasho-kereti* vagy megújulás neve alatt ismeretes; ettől fogva a világ a jó irányban előbb-előbb halad. A gonosz megtisztulása azonban még nem egészen teljes. Ez csak akkor megy végbe, a mikor a régi világ az újba olvad át. A földet ugyanis izzó hőség emészti meg. A kemény sziklák három napig olyanok lesznek, mint az olvasztott fém; s közte az igaz úgy érzi magát, mintha csak enyhe tejben fürödnék, míg a bűnöst a tűz megtisztítja minden salaktól. Akkor azután megsemmisül a gonosz hatalma. A szakadatlan harc és háboru a jó örök győzelmével végződik. A hazugság, undok fajzattal együtt a lángtenger kellős közepébe szorul; a sötétség birodalmának szennyfoltjai eloszlanak. A pokol tartománya meghódol s bőviti és boldogítja a világot. Ez a megújulás az Isten akarata. Így lesz a világ örökkön örökké halhatatlan s betelik a hívő lélek imája az üdvözült emberiségen, a mely sok szép, nemes vonással gazdagodva, meghittten élvezi Isten társaságát.

A hindu erkölcsi világnézet azt követelte, hogy ki-ki az elért eredményekhez képest méltányos jutalmat nyerjen; itt azonban a vallásos érzület azt is megkívánja, hogy teljesüljön az Isten akarata, alapittassék meg az ő országa s egyesüljön minden teremtmény

a teremtő ezéjainak kivitelében. A perzsa világnézet csakugyan megérdemli, hogy minden fogyatkozása mellett is a hajdankor gondolatvilágának legfényesebb emlékei közé sorozzuk. Valószínű, hogy Izrael rokon fogalmaira is nem csekély befolyást gyakorolt. Ámde India bölcsei és a Zend Avesta látnokai csak a fizikai lét ábrázata alatt tudták elképzelni az osztó igazságszolgáltatást és a megújított föld örömét. Nem igen érdekelte őket a valódi benső élet, a miből tulajdonképpen következteni lehet, hogy a lélek túléli a test feloszlását. Platoé az érdem, hogy megkísérelte bebizonyítani a lélek halhatatlanságát. Az ő buzgó fáradozása annál érdekesebb, mivel átmenetet képez egy új gondolatkörbe. E mellett ragaszkodik a régi szent hagyományokhoz, melyekben itt-ott visszhangra talál a hindu bölcsélet. Pythagoras és a többi bölcsek mind tanították a megtorlás tanát egy alvilági ítélőszék alakjában; tanították a többszörös ujrászületést is, mit a sors kereke szabályoz. Plato, épp úgy mint Pindar, a hymnuszok koszorus költője, sok tekintetben velük tart. De a jövő megtorlás ünnepélyes képeivel tulajdonképpen csak a képzelet ruházza fel a valóságot. Ezek nem is befolyásolják a mi igazi egyéniségünket, mert az kívül fekszik az idő és változás birodalmán. Mint a kelet bölcseinél, úgy nála is külön világa van a nem-született és elévülhetlen dolgoknak. Ez a világ pedig nem más, mint a *tiszta gondolat, a szép, jó és igaz* eszményi világa, hová enyészet és halál be nem lopódzhatik. Plato szerint a magasabb miveltség szoros összeköttetésben áll a tisztább erkölcsi-séggel; minélfogva ezek közül egyik sem tévesztendő össze az érzéki világgal. A mindennapi tapasztalat formáit alkalmaznunk itt nem lehet. A gondolat,

például, nem foglal helyet a térben, ki sem terjeszthető; így a lélekről is el lehet mondani, hogy a mennyiben fel tudja fogni a külső látszat fölött lebegő eszméket, annyiban részt is vesz az örök életben. Épp így vezetjük le ujabban a halhatatlanságot az Isten létezéséből. „Ha van Isten, akkor a lélek él a halál után is; ha pedig nincs Isten, a lélek sem marad fenn a halál után.” Plato szerint ugyanis az eszmék képezik az egyedüli valóságot, az igazság, a maradandóság, az értelem és összhang elvét a világon. A mikor tehát Simmias és Cebes (a *Phaedo*-ban) azt mondják, hogy ők inkább meg vannak győződve az eszmék létezéséről, mint a lélek halhatatlanságáról, kellően képviselik a görög bölcsészet gondolatmenetét. Ilyenképpen mi is elmondhatnók, hogy bizonyosabbak vagyunk Isten létezésében, mint a lélek halhatatlanságában; de minthogy hiszünk az egyikben, a másikban is hiszünk. A párhuzam nem tökéletes ugyan, de annyi bizonyos, hogy az elme mindkét esetben valamely rajta kívül és felette álló dologra támaszkodik. Az összehasonlítást még közvetlenebbé tehetjük a következőkben: „Sokkal bizonyosabbak vagyunk a jog és igazság eszméje, mint az Isten létezése felől s így egyik gondolatmenet a másikra vezet.” Vagy világosabban szólva: „A jog és igazság e világon az Isten léte mellett bizonyít s tőle egy pillanatra sem választható el.”

Hangsúlyozni kívántam a Plato magatartását, mivel mostanság mi is inkább a hellen, mint a zsidó-keresztény gondolat nyomában tartunk. Az eredeti evangéliumok nehezen illeszthetők be a mai kor keretébe s ehhez képest átdolgozásra szorulnak, a mint azokat már a negyedik evangélium szerzője is a saját

kora számára átdolgozni igyekezett. A három első evangéliumban, a jövőről alkotott fogalmak azokhoz a messiási várakozásokhoz tartoznak, a melyekben Izrael a régi nemzeti dicsőségért rajong. A világ-ítélet profétai tanát — Schiller szerint — maga a történelem is eléggé megvilágítja; de az első keresztények azt nem így értelmezték. Inkább a héber bölcselkedés nyomdokait követték s éles határvonalat húztak a *jelen* és az *eljövendő korszak* között. Utóbbi akkor kezdődik, a mikor az emberfia eljön az égből, hogy birói székét elfoglalja. Az első három evangélium ugy is tünteti fel a dolgot, mintha ez a nevezetes esemény még a tanítványok életében bekövetkeznék. Pál apostol is ezzel biztatja a hívő lelket a közel jövőben. Liturgiai szólamok között is előfordul: Marân Athâ, azaz „a mi Urunk eljön;“ ugyszintén az összes apostoli levelezésekben, a hol ezzel a gondolattal lépten-nyomon találkozunk. Hozzájárult ehhez az akkor uralkodó elmélet az *alvilágról*, a hová a Megváltó leszállhat, hogy megszabadítsa az elhunytak lelkeit, és a *menyország*ról, a hová szemmel láthatólag fölemelkedhetik. Ott ül egy ideig Istennek jobbján; de a kitüzött időben angyali kísérettel és trombitaszóval visszatér s ekkor a hivek, elevenek és holtak egyaránt elébe sietnek. Látnivaló, hogy egy időben Pál is, a Jézus ígéretére támaszkodva, magáévá tette ezeket a várakozásokat. Az általa hirdetett evangélium itt érintkezik leginkább a népies felfogással. A jövőt az *álm* és a *feltámadás* képe alatt látja; helyet és időt tűz ki, a mikor — adott jelre, nagyhirtelen — a rothadandó test rothadatlanságot és a halandó halhatatlanságot ölt magára.

Ebből az eszmekörből a keresztény egyház mind-

ezideig ki nem bontakozott. Tedeumában most is így énekel a Krisztusról: „Hiszszük, hogy eljövendesz megítélni minket.“ Most is együtt emlegeti hitvallásában a *test feltámadását* és az *örök életet*. Minthogy azonban az ilyen fogalmak a mi láthatárunkról végképp eltűnedeznek, nincs miért vitatkoznunk az *αιωνιος* (-örök) különböző értelmezései fölött: az Enoch könyve X. rész 10. versében, például, az *örök élet* 500 esztendőre van szabva. Minket az egész csak annyiban érdekel, a mennyiben világot vet a hitelv történetére s visszatükrözi azt a légkört, a melyben a Jézus nevelkedett. Elismerjük ugyan az emberi gyarlóságot, mely az Ujtestamentumban itt-ott átvillan a megtorlás borzalmas képein, de annál inkább sürgetjük, hogy a nagy Mester elveiben bizva, a jelképek (symbolicus formák) mellőztessenek. Izrael és India prófétái és bölcsei mind azt követelték, hogy a világrend legyen igazságos; bár az életben különbözőképpen alkalmazták. Pál apostol szerint, előbb vagy utóbb, bizonyosan győz a jó. Ekkor a tekintély és hatalom ellenséges erői megsemmisülnek. A halál alája rendeltetik a diadalmas Fiúnak. Ez szintén meghódol a Teremtő előtt, hogy az Isten legyen mindenben minden; — a min leginkább megnyugszik a mi hitreményünk. Ilyenformán a kereszténység héber típusokban fejezi ki az árja őskor két fő gondolatát; összeköti az erkölcsi és a vallásos érzület igényeit s a megtorlással együtt az isteni akarat zavartalan teljesülését követeli.

II.

A kételkedés okai.

Azt mondhatná valaki, hogy manapság ezek a tisztos ősi képek nekünk mitse mondanak. Eldobtuk a hitelvet, a melyre alapítva voltak; feladtuk a reményt, a melynek ápolására törekedtek. Világos, hogy a mi nem állhat meg a tudományos vizsgálódás előtt, az nem is kötheti le állandóan a vallásos gondolatot. Ha hitünket továbbra is meg akarjuk tartani, nem szabad annak a tényekkel minduntalan összeütköznie. A mi hitünknek olyannak kell lennie, hogy az ész, a szív és a lelkiismeret egyaránt helybenhagyja és rajta megnyugodjék.

A kételkedésnek számos oka van. Vannak emberek, a kik huzamos ideig élnek, kitéve az örök kárhoz borzalmainak. Nekik aztán mindegy, hogy van-e Isten, vagy csak egy erőszakos kényúr ül a világ királyi székében. A mint összeomlik az ősi tekintély, mely a papságban és a bibliában nyilatkozott, a gyáva lelkek vagy közönyösekké válnak, vagy éppen kétségbe esnek. A forradalmi érzelmük pedig súlyos vádat emelnek a világ kormányzása ellen, mely az ő külön igényeiket ki nem elégíti. Mások előtt meg az a menyország, a hol szünet nélkül imádkoznánk, magával hordozza legszebb tehetségeink elposványosodását. Az nem tartja ébren képzeletünket, sőt nyomasztólag hat reá. Ha pedig az emberiségnek a jövőben csak örök zsolozsmát vagy örök börtönt ígérnénk, merényletet követnénk el a szeretet és igazságosság legelemibb törvényei ellen.

Tovább menve, a tagadás szelleme a legujabb divat szerint mutatja be a megalázkodást és az ön-

megadást. „Nézd csak“ — így kiált fel, — „mily rengeteg és mily fenséges az égbolt ezer meg ezer csillagával. Régebben, a mikor még a föld volt az egész mindenség központja, az ember könnyen elhitte, hogy minden körülötte forog. A felfuvalkodott önzés akkor tévedhetett; ma már ez ki van zárva. Az a szilárd égboltozat a végtelenségbe olvad át; a mozdulatlanak vélt földteke csak igénytelen bolygó, mely kíséri a napot; s ez a nap is csak harmadnegyed rangú az óriás napok ezerei között. Lásd be saját csekélységedet. Ne hirdesd többé, hogy minden csak a te kedvedért van. Úgy is ez a föld, egy pár korszak múlva, kihül; s kialszik később még a nap világa is. Ebben a roppant nagy világfolyamatban, e végtelen változások között, *ki vagy te*, hogy az örökkévalóságba kapaszkodol s ábrándozva mondod: „élek, élni fogok mindörökké“?

Különben is az egész vastag önzésre mutat. „Ugyan mit adhatsz a világnak, hogy örökre fentartson téged? Miért sóvárogsz különb sors után, mint az állatok? Van-e valami érdemed, a minélfogva ezt megnyerheted? Ajándékul kaptad mindenedet. Világra jöttél; az élet lakomáján vig ezimborákkal mulatál; hát ez nem elég? Mi jogon követelsz ily nagy kitüntetést? Vagy tán azt hiszed, hogy nélküled a nagy mindenség romba dől? Az erény, mely nem önmagában keresi jutalmát, hamis. A szeretet, mely viszonzás nélkül nem elégedett, tisztátalan. Az igazság, mely egymagára, még a végítélettel szemben is, nem mer megállani, — kárhozott.“

Így dönti meg az ál-okoskodás — az Isten, élet, igazságosság, meny és pokol fonák eszméivel — a hitnek templomát